

गृत्समद (आङ्गिरसः शौनहोत्रः पश्चाद्) भार्गवः शौनकः। ब्रह्मणस्पतिः, १-१० बृहस्पतिः, १२
इन्द्राब्रह्मणस्पती। जगती, १२, १६ त्रिष्टुप्

सेमामविद्धि प्रभृतिं य ईशिषेऽया विधेम नवया महा गिरा।

यथा नो मीद्वान्स्तवते सखा तव बृहस्पते सीषधः सोत नो मतिम् ॥ २.०२४.०१

यः। ईशिषे- परमैश्वर्यं वहसि। स त्वम्। इमां- एतम्। प्रभृतिं- निर्वाहम्। आविद्धि- प्राप्नुहि।
अया- अनया। नवया- अभिनवया। महा- महत्या। गिरा- वाचा। विधेम- परिचरेम। यथा।
नः- अस्माकम्। मीद्वान्- आनन्दकरः। तव- ते। सखा। स्तवते- स्तौति। तथा। बृहस्पते-
मेधाधिदेवत। सः- तादृशः सन्। नः- अस्माकम्। मतिम्। सीषधः- साधय ॥१॥

यो नन्त्वान्यनमन्न्योजसोतादर्दर्मन्युना शम्बराणि वि।

प्राच्यावयदच्युता ब्रह्मणस्पतिरा चाविशद्वसुमन्तं वि पर्वतम् ॥ २.०२४.०२

यः। ओजसा- तेजसा। नन्त्वानि- नमनीयानि। नि- नितराम्। अनमत्- अनमयत्। उत- अपि
च। मन्युना- स्वमननशक्त्या। शम्बराणि- मेघोपलक्षितजडान्। वि अदर्दः- व्यदारयः।
ब्रह्मणस्पतिः- मेधाधिदेवता। अच्युता- च्यावयितुमशक्यानपि। प्र- प्रकर्षेण। अच्यावयत्।
वसुमन्तं- चिद्रश्मिसम्पन्नं मूलशक्तिधारासम्पन्नम्। पर्वन्तं- जडप्रतीकगिरिं मेघं वा। च। वि
अविशत्- भिन्दन् प्रविवेश ॥२॥

तद्देवानां देवतमाय कर्त्वमश्रन्तृह्राव्रदन्त वीळिता।

उद्गा आजदभिन्नद्वहणा वलमगूहत्तमो व्यचक्षयत्स्वः ॥ २.०२४.०३

देवानां देवतमाय- देवाधिदेवस्य ब्रह्मणस्पतेः। तत्। कर्त्वं- कर्म। दृळ्हा- दृढानि पर्वतादीनि
बन्धनानि जडप्रतीकभूतानि। अश्रन्- विश्लिष्टान्यभवन्। वीळिता- दृढानि। अव्रदन्त-

मृदून्यभवन् । गाः- चिद्रश्मीन् । उत् आजत्- उदगमयत् । ब्रह्मणा- मेधया मन्त्रेण वा । वलं-
आवरणम् । अभिनत्- विभेद । तमः- अन्धकारम् । अगूहत्- ज्योतिषा व्यपोहयत् । स्वः-
प्रकाशम् । व्यचक्षत्- विशेषेण अपश्यत् ॥३॥

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसातृणत् ।

तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशौ बहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणम् ॥ २.०२४.०४

अश्मास्यं- जडावृतम् । मधुधारं- रसम् । यम् । ब्रह्मणस्पतिः । ओजसा- स्वतेजसा । अवतं- यथा
अवतारयति तथा । अतृणत्- अहिंसीत् । वृष्ट्यर्थं विमोचितवान् । मोक्षाय हिंसा आवश्यक्येव ।
अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुत इति । विश्वे- सर्वे । स्वर्दृशः- क्रान्तदर्शिनः । तं- अमुं सोमं रसम् । एव ।
पपिरे- अनुभवन्ति । बहु- प्रभूतम् । समुद्रिणं- हृत्समुद्रसम्बन्धिनम् । साकं- युगपदेव । सिसिचुः-
सिञ्चन्ति संस्कुर्वन्तीति भावः ॥४॥

सना ता का चिद्भुवना भवीत्वा माद्भिः शरद्भिर्दुरौ वरन्त वः ।

अयतन्ता चरतो अन्यदन्यदिद्या चकार वयुना ब्रह्मणस्पतिः ॥ २.०२४.०५

वः- युष्मभ्यम् । सना- सनातनानि । ता- तानि । का चित्- कानिचिद्ब्रह्मणस्पतेः प्रज्ञानानि ।
भुवना- भुवनानामुदकानाम् । भावीत्वा- भाव्यानाम् । दुरः- द्वाराणि । माद्भिः शरद्भिः- काले ।
वरन्त- उद्धाटयन्ति । या- यानि । वयुना- प्रज्ञानानि । ब्रह्मणस्पतिः । चकार- अकरोत् । तैः ।
अयतन्ता- अयत्नेन । अन्यदन्यत्- पृथक् पृथक् । चरतः- द्यावापृथिव्यौ चरतः ॥५॥

अभिनक्षन्तो अभि ये तमानशुर्निधिं पणीनां परमं गुहा हितम् ।

ते विद्वांसः प्रतिचक्ष्यानृता पुनर्यत उ आयन्तदुदीयुराविशम् ॥ २.०२४.०६

पणीनाम्- भौमधनैकलक्ष्यबुद्धिभिः । गुहा हितम्- पिहितम् । परमम्- श्रेष्ठम् । निधिम्-
चिद्रश्मिसमूहम् । तम् । ये । अभिनक्षन्तः- अभिगच्छन्तः । अभि- आभिमुख्येन । आनशुः-

व्याप्नुवन्ति । ते । विद्वांसः- ज्ञानिनः । अनृता- मिथ्याः । प्रतिचक्ष्य- दृष्ट्वा । आविशम्- प्रवेष्टुम् ।
यतः- यस्मात् स्थानात् । आयन्- भीता बहिरागताः । तत् स्थानम् । पुनः । उदीयुः-
इन्द्रबृहस्पतिसाहाय्यवन्त उदगच्छन् ॥६॥

ऋतावानः प्रतिचक्ष्यानृता पुनरात् आ तस्थुः कवयो महस्पथः ।

ते बाहुभ्यां धमितमग्निमश्मनि नकिः षो अस्त्यरणो जहुर्हि तम् ॥ २.०२४.०७

ऋतवानः- प्रकृतिनियतिभूतसत्ययुक्ताः । कवयः- क्रान्तदर्शिनः । अनृता- मिथ्याः । प्रतिचक्ष्य-
दृष्ट्वा । पुनः । अतः- अस्मात् स्थानात् । महस्पथः- महामर्गम् । आ तस्थुः । सः- असावग्निः ।
अरणः- शरणभूतः । नकिः अस्ति- पूर्वं तत्र नासीत् । ते- अमी ऋषयः । बाहुभ्याम्-
स्वबाहूपलक्षितशोभनकर्मणा । धमितम्- उत्पादितम् । तम्- अमुम् । अग्निम्- पावकं
सर्वभूतहितक्रतुम् । अश्मनि- जडप्रतीके पाषाणे । जहुः- जडोन्मुखभावनदहनार्थं विसृष्टवन्तः । हि-
खलु ॥७॥

ऋतज्येन क्षिप्रेण ब्रह्मणस्पतिर्यत्र वष्टि प्र तदश्नोति धन्वना ।

तस्य साध्वीरिषवो याभिरस्यति नृचक्षसो दृशये कर्णयोनयः ॥ २.०२४.०८

ऋतज्येन- प्रकृतिनियतिभूतसत्याख्यज्यायुक्तेन । धन्वना- धनुषा । क्षिप्रेण- वेगवता ।
ब्रह्मणस्पतिः- मेधाधिदेवता । यत्र- यत् । वष्टि- कामयते । तत् । प्र- प्रकर्षेण । अश्नोति-
अनुभवति । नृचक्षसः- क्रान्तदर्शिनः । तस्य- ब्रह्मणस्पतेः । दृशये- दर्शनाय प्रस्थिताः ।
कर्णयोनयः- श्रुतिभूताः । साध्वीः- सात्त्विकाः । याभिः । अस्यति- ब्रह्मणस्पती रक्षांसि नाशयति ।
ता इषवः ॥८॥

स संनयः स विनयः पुरोहितः स सुष्टुतः स युधि ब्रह्मणस्पतिः ।

चाक्ष्मो यद्वाजं भरते मती धनादित्सूर्यस्तपति तप्यतुर्वृथा ॥ २.०२४.०९

सः- असौ । ब्रह्मणस्पतिः । संनयः- सङ्गमय्य नेता । विनयः- विविच्य नेता । पुरोहितः-
प्रत्यक्षहितः । सुष्टुतः- सुष्टु स्तुतः । युधि- युद्धे शत्रुबाधकः । चाक्षमः- सूक्ष्मदर्शी सहनशीलः ।
वाजम्- गतिम् । मती- मननम् । धना- सम्पदः । भरते- धरति । आदित्- अनन्तरमेव । तप्यतुः-
तापकः । सूर्यः- आत्मसूर्यः । वृथा- अनायासेन । तपति ॥९॥

विभु प्रभु प्रथमं मेहनावतो बृहस्पतेः सुविदत्राणि राध्या ।

इमा सातानि वेन्यस्य वाजिनो येन जना उभये भुञ्जते विशः ॥ २.०२४.१०

मेहनावतः- रससिञ्चकस्य । बृहस्पतेः- मेधाधिदैवतस्य । सुविदत्राणि- लाभभूताः । राध्या-
संसिद्धयः । विभु- विभ्वः । प्रभु- प्रभवः । प्रथमम्- मुख्याः । वेन्यस्य- कमनीयस्य । वाजिनः-
गतिमतो ब्रह्मणस्पतेः । इमा- एतानि । सातानि- धनानि । येन । उभये जना विशः- देवा मनुष्याश्च ।
अभ्युदयोन्मुखा निःश्रेयसोन्मुखाश्च । भुञ्जते- अनुभवन्ति ॥१०॥

योऽवरे वृजने विश्वथा विभुर्महामु रणवः शवसा ववक्षिथ ।

स देवो देवान्प्रति पप्रथे पृथु विश्वेदु ता परिभूर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ २.०२४.११

यः । अवरे- अधमे । वृजने- वर्जितव्ये क्लेशे । महाम्- महान्तमृषिम् । विभुः । रणवः- रमणः सन् ।
शवसा- बलेन । ववक्षिथ- वोढुमिच्छति । सः । ब्रह्मणस्पतिः । विश्वा ता- सर्वेषु तेषु । परिभूः-
व्याप्तः सन् । सः- असौ । देवः- द्योतनशीलः । देवान् प्रति । पृथु- प्रभूततया । पप्रथे-
प्रथामगमत् ॥११॥

विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्चन प्र मिनन्ति व्रतं वाम् ।

अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजेव वाजिना जिगातम् ॥ २.०२४.१२

मघवाना- हे सम्पद्वन्तौ । युवोः- युवयोः । विश्वम्- सर्वं कर्म । सत्यम्- अवितथम् । वाम्- युवयोः ।
व्रतम्- धर्मम् । आपः- मूलशक्तिधाराः । चन प्र मिनन्ति- न हिंसन्ति । इन्द्रब्रह्मणस्पती । युजेव

वाजिनौ- युक्ताविवाश्वौ । अन्नमिव । नः- अस्माकम् । हविः- हव्यम् । अच्छ- अभिलक्ष्य ।
जिगातम्- आगच्छतम् ॥१२॥

उताशिष्ठा अनु शृण्वन्ति वह्नयः सभेयो विप्रो भरते मती धना ।

वीलुद्वेषा अनु वशा ऋणमाददिः स ह वाजी समिथे ब्रह्मणस्पतिः ॥ २.०२४.१३

उत- अपि च । अशिष्टः- क्षिप्रगतयः । वह्नयः- बृहस्पतेर्वोढारः । अनु शृण्वन्ति । सभेयः- सभ्यः ।
विप्रः- मेधावी । मती- मत्या । धना- ध्यानभावनादिहव्यानि । भरते । वीलुद्वेषाः-
दृढपर्वतोपलक्षितजडबाधकः । वशा अनु- यथाभिलषितम् । ऋणम् । आददिः- व्यपोहयति । सः-
असौ । ब्रह्मणस्पतिः । समिथे- सङ्गतौ । वाजी- शोभनगतिर्भवति ॥१३॥

ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथावशं सत्यो मन्युर्महि कर्मा करिष्यतः ।

यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभजन्महीव रीतिः शवसासरत्पृथक् ॥ २.०२४.१४

महि- महत् । कर्म करिष्यतः । ब्रह्मणस्पतेः- मेधाधिदैवतस्य । सत्यः- अवितथः । मन्युः ।
यथावशम् । अभवत् । स जितक्रोध इति भावः । यः । गाः- चिद्रश्मीन् । उदाजत्- उदगमयत् ।
सः । दिवे- आत्मसूर्याय । अभजत्- सम्भक्तानकरोत् । महीव रीतिः- महत्य आपो मूलशक्तिधारा
इव । शवसा- स्वबलेन । पृथक् । असरत् ॥१४॥

ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वहा रायः स्याम रथ्यो वयस्वतः ।

वीरेषु वीराँ उप पृद्धि नस्त्वं यदीशानो ब्रह्मणा वेषि मे हवम् ॥ २.०२४.१५

ब्रह्मणस्पते- मेधाधिदैवत । विश्वहा- सर्वेष्वहःसु । सुयमस्य- सुनियमितायाः । वयस्वतः-
हव्यभूतायाः । रायः- दानयोग्यसम्पदः । रथ्यः- अधिपतयः । स्याम- भवेम । त्वम् । नः-
अस्मान् । वीरेषु वीरान् । उप पृद्धि- कुरु । ईशानः- वशी सन् । मे- मम । हवम्- आह्वानं प्रति ।
ब्रह्मणा- मेधया मन्त्रेण वा । वेषि- कामयसे ॥१५॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ २.०२४.१६

पूर्वं व्याख्यातम् (२.२३.१९) ॥१६ ॥

Dr. Rangraji